

В.В.Варава
*к. ю. н., доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін*

О.В. Карнаухов
*к. ю. н., доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Академія митної служби України)*

УДК 348.98

Криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень

Статтю присвячено дослідженню окремих аспектів виникнення теорії криміналістичного забезпечення. Аналізуються теоретичні погляди вчених криміналістів, виокремлюються особливості, притаманні умовам виявлення та розслідування кримінальних правопорушень та формулюються наукові поняття.

Ключові слова: *криміналістичне забезпечення, розслідування, розслідування кримінальних правопорушень, система.*

Статья посвящена исследованию отдельных аспектов возникновения теории криминалистического обеспечения. В статье анализируются теоретические взгляды ученых криминалистов, выделяются особенности, свойственных условиям выявления и расследования уголовных правонарушений и формулируются научные понятия.

Ключевые слова: *криминалистическое обеспечение, расследование, расследование уголовных правонарушений, система.*

Article is devoted to the study of certain aspects of the theory of forensic software. The article examines the theoretical views forensic scientists, are features specific terms of detection and investigation of criminal offenses and formulate scientific concepts.

Keywords: *forensic security investigations, investigations into criminal offenses, system.*

Постановка проблеми. Діяльність органів, що протидіють злочинності потребує розробки всебічної перспективної наукової теорії, яка б сприяла

підвищенню ефективності діяльності правоохоронних органів, якою є теорія криміналістичного забезпечення розслідування злочинів, якій у криміналістичній науковій літературі приділялася суттєва увага.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Розробкою окремих питань криміналістичного забезпечення, займалися такі відомі вчені, як В. П. Бахін, Р. С. Белкин, К. І. Беляков [1], В. В. Матвієнко, В. І. Галаган [2], Н. С. Карпов [3], Ю. В. Попов [4], П. В. Цимбал [5], А. В. Старушкевич, Д. І. Сулейманов [6], Є. Д. Лук'янчиков [7], В. В. Лисенко [8], І. О. Ієрусалімов [9], А. В. Іщенко, А. Ф. Волинський, В. А. Волинський, К. Е. Дьомін, Д. А. Ісхизов, Є. Д. Лук'янчиков, Д. В. Пузанков, П. Т. Скорченко, К. В. Чаплинський, В. В. Чурпіта і ін.

Аналіз поглядів учених свідчить про постійну актуальність теорії криміналістичного забезпечення розслідування злочинів, яка у науковому аспекті розробляє рекомендації щодо створення й використання криміналістичних засобів, методів і рекомендацій суб'єктами розкриття і розслідування злочинів, а в практичному – реалізацію цих умов у повсякденній правоохоронній діяльності.

Мета. Метою нашої наукової статті є дослідження аспектів виникнення теорії криміналістичного забезпечення розслідування злочинів, її наукового змісту та формулювання наукового поняття криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи історіографію поняття «криміналістичне забезпечення» слід зауважити, що вперше це словосполучення було запроваджено у науковий юридичний обіг В. В. Чурпітою, науковцем-криміналістом з Київської вищої школи МВС СРСР, яке він використав у дослідженні, присвяченому розкриттю та розслідуванню злочинів [10].

У етимологічному змісті термін «забезпечення» розуміється в аспектах, які запропоновані авторами Нового тлумачного словника української мови, а саме: 1. Надання чи створення матеріальних засобів. 2. Гарантування чогось [11].

Словник В. І. Даля слово «обеспечить» трактує так, «снабдить всем нужным, оградить от убытков, недостатка, нужды, от грозящей кому опасности»

[12] . Забезпечувати – означає постачати щось у достатній кількості, задовільняти певні потреби, створювати надійні умови для здійснення чого-небудь, захищати що-небудь від небезпеки» [13].

В юридичній науці і практиці поняття «забезпечення» не лише використовується дуже часто, але й несе дуже суттєве навантаження. Так, у цивільному та господарському праві важливе значення надається виконанню цивільно-правових зобов'язань та забезпеченню позову. В адміністративному та адміністративно-процесуальному праві увага акцентується на заходах із забезпечення громадської безпеки. У кримінально-процесуальному праві врегульовується питання забезпечення цивільного позову в кримінальній справі та ін.

На цей час в науці криміналістиці існують два підходи, що формують уявлення про зміст теорії криміналістичного забезпечення.

Такі відомі сучасні українські вчені – криміналісти, як Є. Д. Лук'янчиков, І. О. Ієрусалімов та інші, розв'язуючи проблему криміналістичного забезпечення, визначили її як інформаційне забезпечення слідчої діяльності. На думку деяких російських учених, зокрема А. Ф. Волинського, В. О. Жбанкова та інших ця проблема визначена через її сприйняття як техніко-криміналістичне забезпечення.

На наш погляд, обидва підходи не лише доцільні, вони суттєво збагачують і наповнюють сучасним змістом теорію криміналістичного забезпечення виявлення, розкриття та розслідування злочинів, але не в повному обсязі охоплюють її і, як результат, не достатньо повно відображають сутність самого явища – криміналістичного забезпечення.

Так, визначаючи цю теорію як «техніко-криміналістичне забезпечення», російські вчені умисно звужують визначення діяльності у порівнянні з його змістом, адже хоча технічна складова і наявна у цій діяльності, але не єдина і тому, на наш погляд таке визначення не у повній мірі розкриває багатогранність вище зазначеної діяльності.

Підтримуючи в цілому, інформаційний підхід зауважимо, що такий погляд на забезпечення розслідування злочинів має місце настільки, наскільки все у цьому світі за своєю суттю є інформацією.

Говорячи про теорію криміналістичного забезпечення слідчої діяльності, І. О. Іерусалімов зазначав, що розробці такої теорії передувала багаторічний період накопичення знань про її об'єкт і предмет у структурі відповідних спеціальних теорій. Саме вони у своїй єдності і створюють інформаційний фонд, на якому базується теорія криміналістичного забезпечення. До наук, що сприяли створенню названої теорії слід зарахувати насамперед криміналістику, кримінальний процес, управління, дидактику, психологію тощо. Спільний теоретичний базис у вигляді конкретних загальних положень, що однаковою мірою стосується до кожної з них, поєднує названі науки в одну загальну систему [9].

За думкою А. В. Іщенка, І. П. Красюка, В. В. Матвієнка про те, що криміналістичне забезпечення розслідування злочинів слід розглядати як складне, багатопланове, комплексне поняття, головним змістом якого є самостійна специфічна діяльність вчених-криміналістів та практиків щодо розробки нових, пристосування відомих науково-технічних досягнень, а також їх впровадження у практику розслідування злочинів з метою оптимального виконання її завдань [14].

Розуміючи термін «забезпечення» з позиції діяльнісного підходу, а саме як діяльність автор погоджується з В. В. Матвієнком, який запропонував розглядати цей термін з двох сторін, а саме як самостійну специфічну діяльність науковців-криміналістів та практиків з розробки нових, пристосування відомих науково-методичних досягнень, а з другого боку – впровадження їх у практику розслідування з метою оптимального виконання її завдань [15].

За думкою Матвієнка В. В. основа криміналістичного забезпечення існує відносно незалежно від процесу доказування, а тому потребує відповідного забезпечення реалізації; суб'єктами такого забезпечення будуть органи законодавчої влади, управління, а також науково-дослідні організації та навчальні заклади, наукові й практичні працівники, педагоги; взаємозв'язки і взаємовідносини між цими компонентами розподіляються за основними напрямками: правове (законодавче), організаційно-управлінське і наукове забезпечення [16].

Разом з тим зазначені автори, говорячи про криміналістичне забезпечення розслідування злочинів та усвідомлюючи велике значення цієї діяльності,

виокремлювали в ній лише інформаційну частину і закладали її у фундамент наукових визначень, іноді не визначаючи її структуру.

Так, Є. І. Макаренко зазначав, що загалом ці засоби (засоби криміналістичного забезпечення *прим. авт.*) поділяються на три основні групи: процесуально-правові, оперативно-розшукові та науково-технічні (зокрема техніко-криміналістичні).

І. О. Ієрусалімов, розглядаючи питання інформаційного забезпечення, використання науково-технічних досягнень при розслідуванні злочинів, відокремив організаційно-правовий, науково-методичний, інформаційний та інші аспекти цього поняття .

Суттєвий внесок у розробку проблеми наукового забезпечення судово-експертної діяльності та методики розслідування окремих видів злочинів зробив А. В. Іщенко [17].

Достатньо результативному аналізу науково-методичного забезпечення розслідування кримінальних справ ця діяльність була піддана у праці В. П. Бахіна, В. К. Лисиченка [18]. На думку автора, В. В. Матвієнко у згаданій вище своїй дисертаційній роботі дійшов правильних висновків, у тому, що інформаційне, наукове та науково-методичне забезпечення є складовими комплексної діяльності із забезпечення практики боротьби зі злочинністю.

Волинський А. Ф., розглядаючи техніко-криміналістичне забезпечення як своєрідний вид діяльності, відзначає, що таку діяльність направлено, з одного боку, на створення умов постійної готовності суб'єктів розкриття і розслідування злочинів до використання в цих цілях криміналістичних методів і засобів, а з іншого, – на практичну реалізацію розкриття і розслідування злочинів [19].

Запропонований погляд, на нашу думку, говорить про те, що А. Ф. Волинський пропонує покласти, у вище надану схему все, що, на його думку має будь яке відношення до криміналістичного забезпечення виявлення і розслідування злочинів, але, по перше, як ми вважаємо не варто визначати цю діяльність як техніко-криміналістичне забезпечення, тому що, застосуванням цього визначення умисно звужується його зміст, а саме, залишається поза увагою такі важливі питання, як хто і як буде виявляти і розслідувати злочину, маючи на

увазі аспекти підготовки посадових осіб правоохоронних органів, які уповноважені на виявлення і розслідування злочинів, а саме організаційно-кадрове забезпечення.

І. О. Ієрусалімов визначав, що забезпечення – це система заходів, покликаних зробити можливим, дійсним і безумовним використання науково-технічного потенціалу [20].

Обґрунтовуючи необхідність належного криміналістичного забезпечення розслідування справ про контрабанду митними органами у формі дізнання, російський вчений О. О. Ескархопуло зазначав, що без криміналістичного забезпечення неможливо повною мірою проводити невідкладні слідчі дії [21].

Формуючи поняття криміналістичного забезпечення, на думку автора слід застосувати системний підхід.

Центральним у такому підході є поняття системи, при цьому треба зауважити, що суттєві властивості системи визначаються не стільки властивостями сукупності елементів, скільки властивостями її структури, системоутворюючими зв'язками об'єкта [22].

Будь-яка система – це не тільки розподіл її складових на групи (тобто не тільки класифікація). Це не просто сукупність складових. Система – це така сукупність складових, їх груп, які мають певні взаємозв'язки між собою та середовищем [23]. Система – сукупність пов'язаних між собою елементів (предметів, явищ, поглядів, знань і т. п.), які становлять певне цілісне утворення, єдність [24].

На сьогоднішній день існує багато визначень цього поняття. Л. Берталанфі визначив систему як «комплекс компонентів, що взаємодіють» чи як сукупність елементів, які перебувають у певних відносинах один з одним та середовищем» [25].

Тому, на наш погляд систему слід розглядати, як впорядковану сукупність об'єктів, об'єднаних будь-якими зв'язками, що призначені для досягнення чітко визначеної мети найліпшим чином. Системний зв'язок, як комплексне поняття, обумовлює існування декількох структур, за допомогою яких можна описати особливості будь-якої системи, у тому числі системи криміналістичного

забезпечення розслідування кримінальних правопорушень.

Криміналістичне забезпечення з виявлення ознак кримінального правопорушення має вирішальне значення, тому що відсутність будь-якої складової цієї забезпечувальної системи не буде сприяти виявленню, правильній кваліфікації діяння та встановленню обставин, які можуть мати значення.

Тому криміналістичне забезпечення виявлення цих ознак слід розглядати як обов'язкову складову протидії злочинності, котра є одним з завдань правоохоронних органів. Розглядаючи термін «криміналістичне забезпечення», слід виходити з того, що поняття «криміналістичне» вказує на характер діяльності, а поняття – «забезпечення» на саму діяльність.

Таким чином, діяльність з криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, як було показано вище, має досить складний характер за рахунок її багатогранності, коли тільки одночасна робота у напрямках її нормування, розробки та використання технічних засобів, кадрової, організаційної підготовки та належного методично-інформаційного забезпечення у змозі забезпечити належний результат. Логіка побудови системи діяльності з криміналістичного забезпечення розслідування злочинів ґрунтується на тому, що складові системи криміналістичного забезпечення розслідування злочинів не протирічять один одному та при одночасній роботі всіх складових народжується новий результат.

Ми вважаємо, що наука криміналістика має розширити традиційні межі уявлення про її предмет та об'єкт шляхом розв'язання додаткових питань, які постійно стають перед практикою, позитивне вирішення, яких сприяє вдосконаленню діяльності правоохоронних органів з протидії злочинності. До того ж, до компетенції криміналістики повинні відноситися і такі питання, над розробленням яких плідно працювали вчені криміналісти які розширюють традиційне уявлення про зміст цієї науки, а саме:

- Нормативно-правова основа дій вищезазначених осіб та підрозділів, а саме, наявність нормативно-правової бази їх діяльності (законів, підзаконних актів, міжнародно-правових договорів) та визначення напрямів їх вдосконалення (К. В. Чаплинський та ін.);

- Наявність технічних засобів, за допомогою яких посадові особи правоохоронних органів виявляють ознаки злочинів, які би сприяли їх розслідуванню (А. Ф. Волинській, В. Ю. Шепітько та ін.);

- Організаційно-кадровий аспект, який містить дані про навички та вміння посадових осіб, які будуть встановлювати ознаки злочину, наявність відповідних підрозділів правоохоронних органів, які би організовували роботу з виявлення та розслідування злочинів (К. В. Антонов, В. Д. Берназ, К. В. Чаплинський та ін.);

- Наявність інформаційно-методичної підтримки діяльності уповноважених посадових осіб з виявлення і розслідування злочинів (І. О. Ієрусалімов, Є. Д. Лук'янчиков, В. Ю. Шепітько та ін.).

На нашу думку, будуючи систему криміналістичного забезпечення першою складовою слід зазначити нормативно-правове забезпечення, адже діяльність з виявлення та розслідування кримінальних правопорушень повинна бути внормованою, тобто дозволеною у суворо визначених формах та способах на всіх рівнях правозастосування і не лише на рівні законів, а у тому числі і на рівні відомчих наказів та розпоряджень.

Нормативно – правовий аспект системи криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень має право на особливе місце, тому що він не лише регулює відносини, які виникають у ході діяльності з криміналістичного забезпечення, а й будує та цементує зазначену систему, надаючи цій діяльності уявлення про належне. Вищезазначений аспект криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень складають Конституція України, Кримінальний кодекс, Кримінально-процесуальний кодекс, Митний кодекс, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» і інші закони, накази Генеральної прокуратури України, МВС, СБУ у тому числі й спільні накази, якими затверджені спільні дії правоохоронних та контролюючих органів, а також інші відомчі нормативні акти, що регулюють «озброєння» правоохоронних органів криміналістичними засобами і методами, ведення обліків тощо.

Наступною складовою вищезазначеної системи слід вважати технічне

забезпечення. При цьому слід мати на увазі, що існує ряд таких об'єктивних чинників, як виникнення і розвиток технічного аспекту криміналістичного забезпечення розкриття і розслідування злочинів, що зберігають своє значення і для криміналістичного забезпечення в цілому: розвиток науково-технічного прогресу, що спричинив науково-технічну революцію в другій половині ХХ ст., наслідком якої став бурхливий розвиток інформаційних технологій, а процес розкриття і розслідування кримінальних правопорушень – це процес збирання, дослідження і використання криміналістично-значущої інформації; зміна взаємозв'язків у системі наукового знання, наукових знань, що зумовили синтез, в результаті якого з'явилися нові знання, котрі не знайшли «свого місця» в загальноприйнятій класифікації наук; суперечності науково-технічного прогресу пов'язані з переоцінкою його місця і ролі в суспільному прогресі.

Обов'язковість наявності технічного забезпечення, як складової системи з криміналістичного забезпечення підкреслює: по – перше, обов'язкову наявність технічних засобів у правоохоронних органів; по – друге, можливість використання ними цих технічних засобів у ході розслідування кримінальних правопорушень.

Підходячи до формування системи з криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень, що включає у себе виявлення та розслідування не можна оминати і такий важливий аспект, як організаційно-кадрове забезпечення. Він формує сталі уявлення про організацію і тактику виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, висвітлюючи саме питання організації відповідних підрозділів та їхньої взаємодії.

Ефективна діяльність з виявлення та розслідування кримінальних правопорушень не може бути організована належним чином без використання наукової продукції, яку виробляють вчені криміналісти, що знаходить прояв у вигляді наукових теорій та рекомендацій з тактики проведення процесуальних дій та методики розслідування окремих видів злочинів, що будуються на результатах розробки криміналістичних теорій, що розкривають сутність предмету криміналістики та завдають напрям для подальшого його вдосконалення, які містяться у інформаційно-методичному блоці.

Висновки. Виходячи з завдань державних органів що виконують правоохоронну функцію, передбачених у ст. 2 КПК ми вважаємо, що під поняттям «криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень» треба розуміти встановлений обов'язок імперативного характеру, спрямований на розробку, створення та впровадження в діяльність правоохоронних органів засобів та здійснення дій, передбачених законом для реалізації владних повноважень у сфері кримінальної процесуальної діяльності.

У зв'язку з цим, криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень включає: сукупність заходів, які проводяться у порядку визначеному законодавством та, у тому числі суб'єктами, уповноваженими на здійснення правоохоронної діяльності; засоби, використання яких сприятиме виявленню ознак кримінальних правопорушень; нормативні умови, за якими відбувається діяльність з виявлення ознак кримінальних правопорушень; методичне та інформаційне забезпечення правоохоронної діяльності.

Ми вважаємо, що терміну, який аналізується, властива сукупність таких ознак: визначеність кола державних органів, діяльність яких направлена на «криміналістичне забезпечення»; визначеність кола дій, яким спеціально уповноважені особи реалізують законодавчу вимогу щодо «забезпечення»; криміналістичне забезпечення лише в формі, передбаченій чинним законодавством, яке регулює питання протидії правоохоронними органами злочинності.

З урахуванням висловленого, можна сказати, що криміналістичне забезпечення розслідування кримінальних правопорушень це постійна діяльність державних компетентних органів, яка направлена на створення всіх можливостей правоохоронним органам шляхом нормативно-правового регулювання діяльності розслідування кримінальних правопорушень (нормативно-правове забезпечення), їх технічного озброєння (технічне забезпечення), формування відповідних підрозділів та підготовку для них кадрів (організаційно-кадрове забезпечення), надання інформацій та методичних рекомендацій щодо протидії злочинності правоохоронними органами (інформаційно-методичне забезпечення) для своєчасного виявлення ними, розслідування та судового розгляду кримінального

правопорушення.

Бібліографічні посилання:

1. Беляков К. И., Совершенствование информационного обеспечения расследования преступлений на базе АИЛС : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / К. И. Беляков. – К., 1993, – 23 [1] с.
2. Галаган В. И. Использование следователем информации на первоначальном этапе расследования : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Галаган Владимир Иванович – К., 1992. – 239 с.
3. Карпов Н. С. Использование передового опыта органов внутренних дел по раскрытию преступлений с целью совершенствования криминалистической тактики и методики : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Карпов Никифор Семенович. – К., 1989. – 175 с.
4. Попов Ю. В. Совершенствование информационного обеспечения следственной деятельности органов внутренних дел на основе использования методов информатики : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Ю. В. Попов. – К., 1989. – 19 с.
5. Цимбал П. В. Совершенствование использования научно-технических достижений в расследовании преступлений : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Цимбал Петр Васильевич. – К., 1992. – 195 с.
6. Сулейманов Д. И. Концептуальные основы использования информации при раскрытии преступлений : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Сулейманов Д. И. – К., 1997. – 190 с.
7. Лук'янчиков Є. Д. Інформаційне забезпечення розслідування злочинів (правові і тактико-криміналістичні аспекти) : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Лук'янчиков Євген Дмитрович. – К., 1997. – 460 с.
8. Лисенко В. В. Проблемы криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Лисенко Володимир Васильович – К., 1997. – 428 с.
9. Иерусалимов И. А. Информационное обеспечение научно-технических достижений в расследовании преступлений : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Иерусалимов Игорь Александрович. – К., 1997. – 239 с.
10. Чурпита В. В. Использование сведений о способе преступления в криминалистическом обеспечении раскрытия и расследования преступлений / В. В. Чурпита // Криминалистическое обеспечение работы органов внутренних дел по укреплению законности и правопорядка, усилению охраны прав граждан : сб. науч. тр. Акад. МВД СССР. – М., 1990. – С. 114–123.
11. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. / В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : АКОНТ, 1998.
12. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. – Т. 3. – М., 1991. – 1356 с.
13. Словник української мови : в 10-и т. – Т. 3. – К. : Вид-во УРЕ, 1972. – 728 с.
14. Іщенко А. В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування

- злочинів / А. В. Іщенко, І. П. Красюк, В. В. Матвієнко – К. : НАВСУ, 2002. – 212 с.
15. Матвієнко В. В. Криміналістичне забезпечення методики розслідування злочинів: дис. ... кандидата юрид. наук / Матвієнко Володимир Вікторович. – К., 1999. – 248 с.
16. Іщенко А. В. Теорія і практика криміналістичного забезпечення процесу доказування в розслідуванні злочинів / Іщенко А. В., Ієрусалімов І.О., Удовенко Ж. В. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 160 с.
17. Іщенко А. В. К вопросу об организации научного обеспечения судебно-экспертной деятельности / А. В. Ищенко // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики. – К., 1993. – С. 52–53.
18. Лисиченко В. К., Научно-методическое обеспечение практики расследования преступлений / В. К. Лисиченко, В. П. Бахин // Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики. – К., 1993. – С.84–86.
19. Волынский А. Ф. Техничко-криміналістическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений / А. Ф. Волынский // Криміналістика. – М. : Закон и право, 1999. – 248 с.
20. Ієрусалімов І. О. Забезпечення використання науково-техничних досягнень у слідчій діяльності : навч. посібник / Ігор Олександрович Ієрусалімов. – К. : Науковий світ, 2000. – 67 с.
21. Эскархопуло А. А. Дознание в деятельности таможенных органов / А. А. Эскархопуло // Правоведение. – 1993. – № 6. – С. 106-107.
22. Філософський словник соціальних термінів ; під заг. ред. д. ф. н. проф. В. П. Андрущенко. – К.-Х., «Корвін», 2002. – 672 с.
23. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем – обзор систем и результатов / Людвиг фон Берталанфи // Системные исследования : ежегодник. – М., 1969. – С. 19-24.
24. Философский энциклопедический словарь. : – М., Инфра-М, 2005.
25. Берталанфи Л. фон. История и статус общей теории систем : / Берталанфи Л. фон. // Системные исследования : ежегодник, – М., – 1972.